

Вознюк О.В. Методологічні принципи синергетичних концепцій акмеології / О.В. Вознюк // Акмеологія в Україні: теорія і практик: зб.наук.праць. – 2013. – № 23. – С. 43-47.

УДК 387.01

Вознюк О.В.

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ СИНЕРГЕТИЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ АКМЕОЛОГІЇ

Розглядаються синергетичні засади акмеології, яка спрямована на вивчення умов сходження людини до акме-вершин професійного зростання, що реалізується на творчому рівні діяльності. Доводиться, що творчості притаманні синергетичні риси, оскільки творча людина виявляє феномен творчої багатомірності, коли окремих талантів складається із суми її талантів, а сама людина спроможна синергетичним чином поєднувати різні когнітивні, діяльнісні і поведінкові стратегії, стилі та риси характеру. Саме на таких методологічних засадах базується сучасна акмеологічна наука.

Рассматриваются синергические принципы акмеологии, которая направлена на изучение условий восхождения человека к акме-вершинам профессионального роста, который реализуется на творческом уровне деятельности. Доказывается, что творчеству присущи синергетические черты, поскольку творческий человек обнаруживает феномен творческой многомерности, когда отдельный талант состоит из суммы его талантов, а сам человек способен синергетическим образом совмещать разные когнитивные, деятельностные и поведенческие стратегии, стили и черты характера. Именно на таких методологических принципах базируется современная акмеологическая наука.

The article deals with synergy principles of akmeology, which is directed on the study of the conditions of man's rising to the akme-pinnacles of professional growth being realized at the creative level of activity. It is proved, that creativity is characterized by synergetic traits, since a creative man reveals the phenomenon of creative multi-dimensionalness, when separate talent consists of the sum of its talents, and a man is able by synergetic combining different cognitive, activity and behavioral strategies, styles and character traits. Exactly on such methodological principles the modern akmeological science is based.

Стрімкий розвиток сучасної педагогічної науки характеризується пошуком фундаментальних підходів до побудови навчально-виховного процесу, що знаходить відображення в освітніх документах України. У них зазначено, що метою освіти і виховання має бути професійно компетентний, ініціативний, творчий громадянин, наділений почуттям обов'язку і відповідальності перед суспільством, здатний швидко адаптуватися до сучасного світу, характерними рисами якого є підвищення ролі особистості, інтелектуалізація її діяльності у контексті динамічних змін техніки і технологій, неперервного зростання обсягів інформації. Інтенсифікація інформаційних потоків, як один із головних чинників входження глобалізованого світу в еру інформаційного суспільства, відображає кризу класичної наукової парадигми та зумовлює поширення тенденції сучасної науки до експонентного зростання і поновлення знань, постійного розширення та поглиблення сфер наукового дослідження.

На початку XX сторіччя загальний обсяг знань, які виробляло людство,

подвоювався кожні десять років. У наш час цей процес займає лише рік. Відповідно до прогнозів, у недалекому майбутньому загальний обсяг знань буде подвоюватися кожні декілька місяців. Ось чому головна тенденція сучасного світу – поновлення знань – передбачає й розвиток іншої тенденції, яка визначає спрямованість скоріше на цілісність знань, ніж на їх конкретний зміст, оскільки експоненціальний темп розвитку нашого надзвичайно динамічного світу приводить до того, що спеціалізовані знання втрачають свою прикладну цінність через 10-15 років.

Все це вимагає побудови такої педагогічної системи, яка б забезпечила впровадження в освітню галузь синтетичного знання, що формується на основі міждисциплінарних зв'язків. Синергетика – один із новітніх наукових напрямів – може вважатися провідною галуззю міждисциплінарних досліджень, що поширюються на всі сфери суспільного буття. Сучасні наукові дослідження засвідчують, що синергетична парадигма сприяє глибокому пізнанню таких складних нелінійних відкритих систем, як суспільство та різних його підсистем, зокрема й освіти.

Актуальною є кардинальна трансформація освітньої галузі України, яка потребує врахування синергетичних принципів її самоорганізації як відкритої соціальної системи. Тому на сучасному етапі розвитку педагогічної науки концепція синергізму в навчанні та вихованні набуває інтенсивного розвитку, а ідеї синергетики знаходять широке застосування в освітньому просторі, коли педагогічні системи починають аналізуватися в термінах синергетичної теорії самоорганізації.

Аналіз наукової літератури з предмету дослідження дозволив дійти висновку, що розвиток синергетичної парадигми пізнання був зумовлений кризою лінійного механістичного мислення класичної наукової картини світу. Становлення синергетики як науки також зумовлювалось входженням сучасної цивілізації в глобалізаційний інформаційний стан, який вимагав принципово нової методології наукового пізнання, що отримала найбільш повний розвиток у контексті синергетики. Вона постає новим міждисциплінарним напрямом, своєрідною міждисциплінарною рефлексією, предметом якої є механізми самоорганізації й розвитку у системах, які відносяться до різних природних та соціальних сфер.

Сутність синергетичного підходу як методу аналізу явищ різної природи полягає у виявленні і пізнанні синергетичних закономірностей, що керують процесами самоорганізації в різних соціоприродних системах, що передбачає врахування природної самоорганізації цих систем. Синергетичний підхід у педагогіці, який з позиції філософії можна назвати еволюційним природознавством, полягає в аналізі педагогічних явищ з позиції синергетичної методології, що дозволяє розширити теоретичний та практичний обрій аналізу педагогічних систем. Процес такого аналізу як засобу досягнення певної пізнавальної мети можна назвати методом, який включає вихідні положення синергетики та відображає характер (можливість, доцільність, обмеженість, специфіку тощо) їх використання у педагогічній сфері.

Як засвідчує аналіз наукових джерел, синергетичний підхід в освіті дозволяє аналізувати синергетичні аспекти у вітчизняній педагогічній думці, а його використання – забезпечити інноваційний підхід до навчання та виховання, що передбачає актуалізацію принципів активності, діалогічності, самостійності, ініціативи, творчості, коли учасники навчально-виховного процесу постають відкритими саморегульованими, самодетермінованими системами, які прагнуть до розвитку суб'єктності, виявляють волю до вибору стратегії індивідуального життєвого шляху, освітніх програм, курсів, глибини їхнього змісту і самого педагога.

Аналіз відповідних принципів синергетики, педагогічної синергетики дозволяє обґрунтувати критеріальні ознаки виявлення синергетичних ресурсів педагогічних систем, до яких відносяться: принцип незамкнутості, відкритості педагогічної системи зовнішньому середовищу; принцип самоорганізації та цілісності педагогічної системи у педагогічній діяльності; атракторність та гомеостатичність педагогічної системи;

принципи нестійкості, біфуркаційності, флуктуаційності, динамічної ієрархічності, педагогічної системи, її відкритість до надмалої дії; принцип ієрархічної цілісності освітньої системи; імовірнісний, надситуативний, самоактуалізаційний, самодетермінований характер педагогічного процесу; принцип відносності інтерпретацій предмету спостереження; принцип синергізації педагогічної системи [3].

Ідеї синергетики знаходять широке застосування у освітньому просторі, коли педагогічні системи починають аналізуватися у термінах теорії самоорганізації. Окремі аспекти теорії самоорганізації з педагогічної точки зору знайшли відбиття в роботах В.О.Аршинова, В.Г.Буданова, В.В.Василькової, В.Г.Виненка, А.В. Євтюк, Л.Я.Зоріної, С.П.Капиці, Є.М.Князевої, С.П.Курдюмова, В.С.Лутая, Г.Г.Малинецького, В.В.Маткіна, А.П.Назаретяна, Л.І.Новикової, Є.Г.Пугачової, М.М.Таланчука, Д.І.Трубецькової, С.С.Шевельової, Ю.В.Шароніної, й ін.

Проблеми застосування принципів синергетики у освітній галузі стають предметом вивчення багатьох науковців (І. Вінкель, В.С.Гершунський, І.В.Єршова-Бабенко, А.В. Євтюк, М.Ф. Карпов, С.Ф.Клепо, В. А. Кушнір, С.Д. Максимов, А.П. Назаретян, Р.Є. Ровинський, В.А. Цикінта ін.), які використовують синергетичну парадигму у процесі осмислення освітніх процесів та у проектуванні та побудові освітніх систем.

Синергетичну інтерпретацію розвитку освіти загалом здійснюють: В.С.Лутай, В.І.Редюхін, М.Ю.Оп'яков, С.С.Шевельова, В.Г.Буданов, А.П.Назаретян, В.І.Аршинов, К.Н.Солов'єнко, Є.Г.Пугачова, В.Н.Вандишев, В.А.Цикін, В.А. Кушнір, Н.Б. Булгакова, О.В. Чалий тощо.

Проблемі застосування синергетичного підходу в педагогіці присвячені й деякі дисертаційні дослідження (О.І.Бочкарьов, В.Т.Виненко, А.В. Євдотюк, В.В.Маткін, Л.В.Сурчалова, Ю.В.Талагаєв, М.О. Федорова й ін.).

Широко розвивається методологія синергетики (В.І.Андрєєв, Л.Я.Зорина, В.І.Редюхін й ін.). У них закладені основи "синергетики освіти" (Г.Шеффер), розкриваються синергетичні закономірності освітньої діяльності, показано, що синергетичний підхід ґрунтується на домінуванні в освітній діяльності самоосвіти, самоорганізації, самоврядування й укладається в стимулюючому впливові на суб'єкта навчальної діяльності з метою його саморозкриття й самовдосконалення в процесі співробітництва з іншими людьми й із самим собою.

В **акмеологічному** контексті формування людини як особистості й фахівця, його сходження до своїх акме-вершин синергетична педагогіка може вважатися важливим допоміжним дослідницьким напрямом, аналіз якого постає **метою** нашої статті.

Зазначимо, що ідея всебічно-синергічного розвитку людини реалізується у такому психолого-педагогічному напрямку, як **акмеологія** (термін "акмеологія" походить від грецьких "акме" – вершина, гостре; і "логос" – слово, поняття, вчення; "-логія" в закінченні складних слів означає вчення, наука).

Поняття "акмеологія" уперше введено в науковий обіг у двадцяті роки ХХ століття для позначення науки про розвиток дорослих. У 60-ті роки ХХ століття Б.Г.Анан'єв знайшов їй місце в системі наук, що вивчають вік і фази життя людини як індивіда, розташувавши ці фази у такій послідовності: ембріологія людини, морфологія і фізіологія дитини, педіатрія, педагогіка, акмеологія, геронтологія (наука про старіння).

У Російській педагогічній енциклопедії (1993-1999 р.р.), в українському педагогічному словнику С.У. Гончаренка (1997 р.) ми не знаходимо відображення зазначеного педагогічного напрямку.

У теперішній час є декілька визначень акмеології як науки. Акмеологія може розумітися як галузь наукового знання, комплекс наукових дисциплін, об'єктом вивчення якої є людина в динаміці самоактуалізації її творчого потенціалу, саморозвитку, самовдосконалення, самовизначення в різних життєвих сферах, у тому числі в освіті, самостійній професійній діяльності, системі підвищення кваліфікації (Н.В. Кузьміна). Акмеологія може розумітися також і як наука про вершини, про вищі досягнення в

життєдіяльності і розвитку людини (В.М. Максимова). Людина в акмеології, розглядається як суб'єкт життєдіяльності, здібний до саморозвитку і творчості, до самоорганізації свого життя й професійної діяльності. В основі саморозвитку і самоорганізації лежать потреби людини в нових досягненнях, прагнення до успіху, до вдосконалення, активна життєва позиція, позитивне мислення, віра у свої можливості, розуміння суті життя [4, с. 3].

Аналіз наукових джерел дозволяє дійти висновку, що акмеологія – наукова дисципліна, що займається вивченням: закономірностей самореалізації творчого потенціалу людей у процесі творчої діяльності на шляху до вищих досягнень (вершин); об'єктивних та суб'єктивних чинників, що сприяють та перешкоджають досягненню вершин; закономірностей навчання вершинам життя і професіоналізму в діяльності; самоосвіти, самоорганізації і самоконтролю; закономірностям самовдосконалення, самокорекції і самореорганізації діяльності під впливом нових вимог, що йдуть як ззовні, від професії і суспільства, розвитку науки, культури, техніки, так і, особливо, зсередини, від власних інтересів, потреб і установок, усвідомлення своїх здібностей і можливостей, достоїнств і недоліків власної діяльності [1].

Зазначені предметні обласні акмеології засвідчують про її синергетичні ресурси, про те, що синергетичний підхід до аналізу дійсності у сфері акмеології, як зазначають її розробники, постає фундаментальним принципом. Акмеологія, подібно до синергетики, виявляє необхідність в подоланні класичного лапласівського принципу детермінізму, відповідно до якого будь-яка зовнішня причина діє безпосередньо й однозначно визначає кінцевий результат впливу [6, с. 53-67].

Як і синергетика, акмеологія виявляє риси міждисциплінарної області досліджень, оскільки акмеологія покликана створити науковий апарат, який би дозволив адекватно відбивати проблему ефективного розвитку і становлення людини у всій сукупності її якостей", виявляючи, як вважає В.В. Зайцев, методологічну проблему ліквідації термінологічних дискусій і об'єднання понятійного апарату психології, медицини і педагогіки в єдиному акмеологічному тезаурусі, коли ставиться задача об'єднання й упорядкування дескриптивного апарату економіки, етики, етнології, соціології, психології і педагогіки з обліком соціогенезу [6, с. 53-67].

Загалом, акмеологія, подібно до синергетики, спрямована на реалізацію **принципу цілісності**, оскільки акме людини, що знаходиться у фокусі вивчення акмеології, тут розуміється як гармонійна єдність психологічних і соціальних установок, у межах чого виявляється досяжною повнота буття в рамках індивідуального стану [8, с. 164].

Якщо головним завданням акмеології є формування особистості фахівця, що піднявся до акме-вершин творчої професійної діяльності то педагогічна синергетика як наука у своїх суттєвих рисах спрямована на реалізацію зазначеного завдання. Розглянемо цю тезу більш докладно.

Як засвідчує аналіз педагогічної думки, аналіз творчості з позиції синергетичного підходу передбачає такі особливості зазначеного явища. Передусім, творчість передбачає вихід за межі рольових установок особистості, вміння дистанціюватися від ситуації, готує умови для досягнення однієї з головних цілей розвитку людини – статусу творчої особистості, оскільки творчість є виходом у сферу синергійного, багатозначного, багатомірного, парадоксального, бісоціативного розуміння реальності та її опанування; творчість передбачає актуалізацію надситуативності. Крім того, творчість є цілісним явищем, вона не обмежується такими аспектами функціонування психіки людини, як образний, логічний, поведінковий та ін., а проявляється на всіх рівнях психічної активності людини.

Творчості притаманні синергетичні риси, тому творча людина виявляє феномен творчої багатомірності, коли окремий талант людини складається із суми її талантів, а сама людина спроможна синергетичним чином поєднувати різні когнітивні стратегії, стилі діяльності та риси характеру [5, с. 101-106].

Зазначений принцип знайшов найбільш яскраве втілення в площині концепції розвитку "*таланту як синтезу талантів*". У цьому зв'язку доречно навести теорію та практику М.П. Щетиніна з розвитку таланту, яку він описав у книзі "*Збагнути неоссяжне*" (1986 р.) [10, с. 6-12]. М.П. Щетинінін було висловлене припущення, що здібність до одного виду діяльності складається зі спроможностей до інших, тому талант може розумітися як синтез множини талантів. Відповідно, завдання з розвитку кожної здібності має бути одночасно і задачею розвитку "побічних" здібностей.

Отже, як вважає М.П. Щетинін, щоб виховати спеціаліста, треба, крім турботи про конкретну спеціалізацію, розвивати "людину взагалі", людину в цілому, що сполучає різні моделі поведінки та володіє різними стилями діяльності, виявляючись багатогранною, творчою істотою.

Цей принцип став засадовим для ідеї школи-комплексу, яка в початковому вигляді розглядалася як спілка шкіл: загальноосвітньої, музичної, художньої і хореографічної. Суттєво, що М.П. Щетинін у своїй подальшій педагогічній практиці розвиває й іншу синергетичну стратегію навчання, яка пов'язана з використанням когерентного (колективного), так званого "великого знання", яке кристалізується в момент колективної творчості учнів [10]. При цьому М.П. Щетинін у рамках педагогіки співробітництва розвивав метод "занурення", який передбачає цілісне засвоєння вихованцями навчального матеріалу як системи предметних та міжпредметних опорних знань ("концептів"), що передбачає циклічне чергування поглиблених занять.

Розвиток творчої особистості фахівця реалізується у синергетичній концепції творчого розвитку, яка фокусується на такій категорії синергетичного підходу в педагогіці, як відкритість (дисипативність) педагогічних систем. Її актуальність впливає з того, що зараз прогресує тенденція духовного зубожіння, відсутність ціннісної стабільності, піклування лише про власні потреби й інтереси, які є досить нестійкими і часто не відповідають системі загальнолюдських цінностей.

Синергетична концепція творчого розвитку базується на загальнофілософському припущенні, що все розмаїття життєвих цінностей людства концентрується навколо фундаментальної тріади: *Істини, Добра, Краси*. Кожен з елементів даної тріади являє собою специфічний спосіб осягнення й освоєння світу людиною. Пізнання Істини передбачає використання когнітивного способу відображення світу, у спектрі якого світ кристалізується як доцільна, розумна сутність. Прагнення до Добра включає в роботу аксіологічні (етичні) ресурси психічної діяльності, спрямованої на моральне освоєння світу. Осягнення Краси передбачає відображення світу в сфері перцептивно-афективного, естетичного поля сприйняття дійсності людською істотою.

Ще древнім мислителям було зрозумілим, що в реальному житті людина осягає й освоює саму себе і навколишній світ у єдності Істини, Добра і Краси; результатом такого осягнення є в ідеальному плані – світогляд (система цінностей), а в матеріально-фізичному – поведінка і діяльність (праксеологія). Це положення про єдність Істини, Добра і Краси актуалізується у вигляді синергетичної (цілісної, холістичної) освітньої парадигми, що розглядає в нерозривній єдності всі перераховані вище складові життєвої активності людини. Тому осягти Красу людина не може поза збагненням Істини і Добра, що, в остаточному підсумку, конститує ціннісно-світоглядний та діяльнісно-поведінковий аспекти людського самовираження і самореалізації, які щільно взаємопов'язані й потенціюють один одного.

У рамках синергетичної концепції творчого розвитку особистості розробляється система методів і рекомендацій, спрямованих на синергізацію процесу професійного зростання особистості у плані його головних компонентів: когнітивного, перцептивно-афективного, ціннісно-світоглядного і діяльнісно-поведінкового. Таким чином, тут наявний синергетичний підхід до розкриття обдарованостей та формування таланту, що здійснюється на основі синергії окремих особистісних складників, якостей, новоутворень, які потенціюють, підсилюють одна одну.

Реалізація зазначеного вище у *когнітивній сфері* вихованців передбачає приведення до гармонії правопівкульової (конкретно-образної) і лівопівкульової (абстрактно-логічної) стратегій переробки інформації людиною, як це має місце у педагогічній системі В.Ф. Шаталова [9], що отримала визнання у 80-ті роки XX століття та виявляє принцип півкульового синтезу, коли в навчальному процесі приводяться до гармонії два аспекти людської психіки – "правий" (конкретний) та "лівий" (абстрактний). Тут, з одного боку, учні одержують той чи інший набір конкретних фактів (математичних, історичних, географічних тощо), а з іншого, – всі ці факти переводяться на мову опорних сигналів, що є абстрактними категоріями. Учні при цьому вчаться цілеспрямовано та регулярно маніпулювати одночасно двома протилежними рядами реалій нашого життя, здійснюючи їх взаємну трансформацію, коли конкретне сприймається та розуміється через абстрактне, а абстрактне – через конкретне. Достатньо тривала практика функціональної інтеграції право- та лівопівкульових сфер психічної активності сприяє формуванню установки на "інтегральну" психічну активність, у межах якої виявляється прагнення до творчості, і, як результат, – незмірно форсується навчальна діяльність. При цьому система В.Ф. Шаталова активізує не лише суто абстрактно-логічний (лівопівкульовий), але й емоційно-образний, потребнісно-мотиваційний правопівкульовий аспект психічних функцій, коли навчання, подібно до гри, стає самоціллю, перетворюючись на самоцінний, самодостатній феномен, коли всі діти починають малювати.

Реалізація зазначеного вище у *перцептивно-афективній сфері* вихованців (інтеграція компонентів сенсорної системи) передбачає завдання з розвитку до рівня синестезії трьох сенсорних каналів, або систем (одна або дві з яких зазвичай займають позицію домінуючих) – аудіальної, візуальної і кінестетичної – з метою приведення цих систем до стану провідних, домінуючих (це реалізується у техніках нейро-лінгвістичного програмування [2]).

Синергізація *ціннісно-світоглядної сфери* передбачає занурення учнів в ауру поліваріантного світогляду, що породжує толерантність до різних ціннісних орієнтацій і відповідає принципові багатомірності Істини (гуманістична психологія).

Синергізація *діяльнісно-поведінкової сфери* вихованців передбачає розширення рольового репертуару учнів, що дозволяє їм успішно виконувати різні соціальні ролі і виявляти активність у руслі різних стилів соціально-рольової діяльності.

Загалом, якщо одним із головних пріоритетів освіти є гармонійна, творча особистість, здатна до самодетермінації, то з позиції викладеного вище, синергетичний підхід в освіті передбачає реалізацію таких акме-синергетичних принципів формування творчої особистості, як:

1) Принцип визнання самоцінності кожної особистості, яка тут розуміється як відкрита можливість.

2) Принцип флуктуації (відхилення) творчого мислення, який наголошує на факті, що будь-яка функціональна система не є стабільною, у ній неминуче накопичуються відхилення, що можуть призвести до хаосу і навіть викликати її розпад. Тут процес самоусвідомлення приводить до "порядку через флуктуацію".

3) Принцип суперечливості процесу розвитку творчих здібностей, який передбачає, що самоорганізація можлива при неоднорідності системи, за наявності невіднозначних структур, а сам розвиток тут розуміється як самоактуалізація наявних потенційних можливостей системи, а не як наведення порядку ззовні.

4) Принцип дисипації (самовибудовування) творчих здібностей, який базується на положенні синергетики, що у результаті флуктуаційних змін, які відбуваються в системі, розпочинається процес дисипації – самовибудовування регулярної структури на рівні кооперативної, погодженої взаємодії складових, що утворить нову стаціонарну структуру.

5) Принцип єдиного темпосвіту (темпу розвитку) учасників навчального процесу і розвитку творчих здібностей у цьому процесі, коли під час еволюції відкриті

неврівноважені системи інтегруються в складні цілісні структури, що розвиваються в різному темпі.

6) Принцип вікової сенситивності в розвитку творчих здібностей, коли у динамічній, постійно мінливій моделі розвитку особистості творчі здібності можна уявити у вигляді можливостей, що флюктуують, відкриваються та закриваються, де момент відкриття є моментом істини, актом сенситивності. Якщо цей момент буде упущений, то багато здібностей уже не зможуть розкритися повною мірою [7, с. 33].

Загалом, як засвідчує аналіз педагогічної думки, аналіз творчості з позиції синергетичного підходу передбачає такі особливості зазначеного явища. Передусім, творчість передбачає вихід за межі рольових установок особистості, вміння дистанціюватися від ситуації, готує умови для досягнення однієї з головних цілей розвитку людини – статусу творчої особистості, оскільки творчість є виходом у сферу синергійного, багатозначного, багатомірного, парадоксального, бісоціативного розуміння реальності та її опанування; творчість передбачає актуалізацію надситуативності.

Крім того, творчість є цілісним явищем, вона не обмежується такими аспектами функціонування психіки людини, як образний, логічний, поведінковий та ін., а проявляється на всіх рівнях психічної активності людини. Творчості притаманні синергетичні риси, оскільки творча людина виявляє феномен творчої багатомірності, коли окремий талант людини складається із суми її талантів, а сама людина спроможна синергетичним чином поєднувати різні когнітивні, діяльнісні і поведінкові стратегії, стилі та риси характеру.

Саме на зазначених вище методологічних засадах та підходах має, на наш погляд, базуватися сучасна акмеологічна наука.

Література

1. Бранский В.П. Социальная синергетика и акмеология / В. П. Бранский, С. Д. Пожарский. – СПб. : Политехника, 2001. – 159 с.
2. Бэндлер Р. Трансформейшн. Нейролингвистическое программирование и структура гипноза / Р. Бэндлер, Дж. Гриндер. – СПб, 1995. – 317 с.
3. Вознюк О.В. Розвиток вітчизняної педагогічної думки: синергетичний підхід: Монографія / за ред. проф. П.Ю. Сауха. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 184 с.
4. Данилова Г. Акмеологія шкільної освіти у контексті методології сучасної науки // Акмеологія – наука ХХІ століття. Матеріали міжнародної конференції. – К.: Вид. КМПУ, 2005. – С. 3-8.
5. Дорфман Л. Я. Основные направления исследований креативности в науке и искусстве / Л. Я. Дорфман, Г.В. Ковалева // Вопросы психологи. – 1999. – № 2. – С. 101-106.
6. Зайцев В. В., Зимичев А. М. Проблемы развития акмеологического образования // Проблемы развития системы акмеологических наук (под ред. Н. В. Кузьминой и А. М. Зимичева). – СПб.: Изд. СПАА (Санкт-Петербургской акмеологической академии), 1996. – С. 53–106
7. Кларин М. В. Педагогическая технология в учебном процессе. (Анализ зарубежного опыта) / М. В. Кларин. – М. : Педагогика, 1989. – 256 с
8. Проблемы развития системы акмеологических наук (под ред. Н. В. Кузьминой и А. М. Зимичева). – СПб.: Изд. СПАА (Санкт-Петербургской акмеологической академии), 1996. – 268 с.
9. Шаталов В. Ф. Эксперимент продолжается / В. Ф. Шаталов. – М. : Педагогика, 1989. – 336 с.
10. Щетинин М.П. Объять необъятное. Записки педагога / М. П. Щетинин. – М. : Педагогика, 1986. – 176 с.